

PRACE

Instytutu
Europy
Środkowej

Aleksandra Kuczyńska-Zonik
Dominik Wilczewski

Okupacje, dekomunizacja i walka o niepodległość w polityce historycznej państw bałtyckich

PRACE Instytutu
Europy
Środkowej

Recenzenci dr hab. Krzysztof Buchowski,
prof. UwB, Uniwersytet w Białymstoku

doc. dr Gediminas Kazėnas,
Uniwersytet Michała Rőmera w Wilnie

Seria Prace Instytutu Europy Środkowej
Numer 2/2019
Redakcja serii Beata Surmacz i Tomasz Stępniewski

Copyright Instytut Europy Środkowej
ISBN 978-83-66413-02-3
Wydawca Instytut Europy Środkowej
ul. Niecała 5
20-080 Lublin
www.ies.lublin.pl

Korekta Agnieszka Zajdel
Projekt okładki i skład www.targonski.pl
Druk www.elpil.com.pl

PRACE

Instytutu
Europy
Środkowej

Aleksandra Kuczyńska-Zonik
Dominik Wilczewski

Okupacje, dekomunizacja i walka o niepodległość w polityce historycznej państw bałtyckich

TEZY

Państwa bałtyckie koncentrują swoje polityki historyczne wokół okupacji i gloryfikacji walki o niepodległość. Okres okupacji sowieckiej stanowi w nich podstawę budowania narracji historycznych. Odzyskiwanie świadomości narodowej i kształtowanie postawy patriotyzmu w państwach bałtyckich odbywało się zarówno pod wpływem uwarunkowań wewnętrznych (obecność mniejszości rosyjskojęzycznych), jak i zewnętrznych (polityka historyczna Rosji). Czynniki te pełniły różną rolę na Litwie, Łotwie i w Estonii.

Na Łotwie i w Estonii podziały narodowościowe determinują konflikty wokół polityki historycznej, co odzwierciedlają tzw. wojny pomnikowe, związane z pomnikami sowieckimi. Najbardziej wyraziste przykłady sporów dotyczą Pomnika Brązowego Żołnierza w Estonii oraz Pomnika Zwycięstwa na Łotwie. Ze względu na liczną mniejszość rosyjskojęzyczną na Łotwie i w Estonii szczególną rolę odgrywa tam polityka historyczna Rosji. Jej działania są reakcją na niezależność państw bałtyckich, ich kształtowanie tożsamości w odrębności od Rosji oraz utratę dawnych przywilejów przez rosyjskojęzycznych mieszkańców regionu.

Istotną rolę w budowaniu tożsamości narodowej pełnią muzea pamięci na Litwie, Łotwie i w Estonii, które upamiętniają przede wszystkim zbrodnie reżimu sowieckiego oraz walkę o niepodległość.

Litwa wyróżnia się na tle pozostałych państw bałtyckich głównie z uwagi na mniejszy odsetek ludności rosyjskojęzycznej. Mimo aktywnego udziału w życiu politycznym odgrywa ona mniejszą niż na Łotwie i w Estonii rolę w formułowaniu narracji sprzecznych z dominującymi w polityce historycznej. W związku z tym spory wokół dziedzictwa sowieckiego na Litwie mają przede wszystkim charakter wewnętrzny i dotyczą postaw społeczeństwa litewskiego w tamtym okresie.

Dekomunizacja na Litwie miała charakter jedynie częściowy, co wiąże się z przekształceniem lokalnej partii komunistycznej w ugrupowanie o charakterze socjaldemokratycznym i jego włączeniem się w życie polityczne niepodległego państwa. Mimo że postkomuniści nie zakwestionowali litewskiej polityki historycznej, to potępienie okresu komunistycznego na Litwie nie było tak jednoznaczne, jak w pozostałych państwach bałtyckich.

Na Litwie oficjalna narracja koncentruje się na upamiętnianiu martyrologii oraz antysowieckiego ruchu oporu. Przedmiotem kontrowersji nadal jest jednak kwestia rozliczenia się ze współudziału części Litwinów w Holokauście. Wyzwaniem pozostaje znalezienie równowagi pomiędzy upamiętnieniem cierpień i walki narodu litewskiego a rozliczeniem się ze zbrodni popełnianych przez jego przedstawicieli.

Wstęp

Litwę, Łotwę i Estonię łączą uwarunkowania geopolityczne oraz doświadczenia historyczne okresu okupacji i transformacji, które poprzedziły włączenie państw bałtyckich do struktur europejskich. Charakterystyczna dla tych trzech państw jest także narodowa polityka „oczyszczającego powrotu do przeszłości” (*return to the past*) i „rekonstrukcji narodu”, polegająca na odrzuceniu dziedzictwa ostatnich 50 lat okupacji i potwierdzeniu przynależności Litwy, Łotwy i Estonii do europejskiego kręgu kulturowego¹. Prowadzona

¹ G. Miniotaitė, *The Baltic States: In Search of Security and Identity*, [w:] *Almost NATO: Partners and Players in Central and Eastern European Security*, Ch. Krup-

od lat 90. polityka historyczna², rozumiana jako instrument służący do utrzymania władzy, zdobycia jej lub uzyskania możliwości partycypowania w niej, umożliwiła kształtowanie w państwach bałtyckich tożsamości narodowej opartej na odwoływaniu się do wydarzeń z okresu utraty niepodległości państwa i walki o suwerenność oraz niezależność jego granic. To dlatego okresy okupacji sowieckiej i nazistowskiej, które wyraźnie utrwały się w zbiorowej świadomości społecznej, stanowią podstawę budowania narracji historycznych przez władze państw. Państwa bałtyckie koncentrują własne polityki historyczne wokół okupacji, deportacji oraz gloryfikacji walki o niepodległość, polegającej na restytucji państwa sprzed 1940 r., tj. sprzed agresji ZSRR³. W powszechnym przekonaniu dwie okupacje sowieckie (1940-1941; 1944-1991) odcisnęły większe piętno na pamięci Litwinów, Łotyszy i Estończyków niż relatywnie krótki okres okupacji nazistów (1941-1944). To podejście, traktujące okres sowiecki w kategorii *hot memories*, zgodnie z którą pamięć o Związku Radzieckim wyraża żywy, aktywny związek z przeszłością, w przeciwieństwie do biernej, zamkniętej *cold memories*

nick (red.), Lanham 2003, s. 261-296.

² E. Ponczek, *Polityka wobec pamięci versus polityka historyczna: aspekty semantyczny, aksjologiczny i merytoryczny w narracji polskiej*, „Przegląd Politologiczny” 2013, nr 2, s. 7-22.

³ S. Kattago, *Memory, Pluralism and the Agony of Politics*, „Journal of Baltic Studies” 2010, t. 41, nr 3, s. 383-394.

o okresie okupacji niemieckiej⁴, wpisywało się w retorykę narodową, budującą tożsamość na doświadczeniach traumy zbrodni i deportacji do Związku Radzieckiego. Widać to na przykładzie muzeów pamięci w Wilnie, Rydze oraz Tallinie, których celem jest upamiętnienie krzywd i cierpień doświadczanych przez mieszkańców okupowanych państw oraz wysiłków na rzecz odzyskania niepodległości.

Odbudowywanie świadomości narodowej i kształtowanie postawy patriotyzmu w państwach bałtyckich odbywało się zarówno pod wpływem uwarunkowań wewnętrznych, jak i zewnętrznych. Na złożoność tych procesów wpływa przede wszystkim sytuacja osób rosyjskojęzycznych w państwach bałtyckich. Najczęściej uzyskują oni niższy status ekonomiczno-społeczny niż etniczna większość, co wynika ze słabszej znajomości języka państwowego. Są przywiązani do mediów rosyjskojęzycznych, wskutek czego mogą wykazywać poparcie dla politycznej aktywności Rosji w regionie. Z nostalgią i sentymentem patrzą na okres sowiecki i upamiętniają bohaterów Armii Czerwonej. Językowo, kulturowo i historycznie czują się związani z Rosją, a z drugiej strony deklarują lojalność wobec państwa, w którym przebywają⁵. Konflikty wokół polityki historycznej spowo-

⁴ H. Turai, *Past Unmastered: Hot and Cold Memory in Hungary*, „Third Text” 2009, t. 23, nr 1, *Socialist Eastern Europe*, s. 97-106.

⁵ I. Birka, *Expressed Attachment to Russia and Social Integration: The Case of Young Russian Speakers in Latvia, 2004-2010*, „Journal of Baltic Studies” 2016, t. 47, nr 2, s. 219-238; E.-C. Onken, *Memory and Democratic Pluralism in the Bal-*

dowane brakiem spójności społecznej (narodowościowej) odzwierciedlają tzw. wojny pomnikowe. Najbardziej wymownymi przykładami spornych obelisków są tzw. Brązowy Żołnierz (est. *Pronkssõdur*) w Tallinie oraz Pomnik Zwycięstwa (łot. *Uzvaras piemineklis*), znajdujący się w centrum Rygi. W symboliczny sposób utożsamiają one trwającą od lat 90. XX w. dekomunizację w państwach bałtyckich, polegającą na odrzuceniu dziedzictwa komunistycznego bądź uznaniu go za część dziedzictwa historycznego. Są to spory wewnętrzpaństwowe, społeczne, międzyetniczne i międzypokoleniowe, wywołane przeciwstawnymi projektami budowania tożsamości narodowej.

W przypadku uwarunkowań zewnętrznych można mówić o aktywnej polityce historycznej Rosji wobec Litwy, Łotwy i Estonii, które zdecydowanie różni ocena okresu sowieckiego. Rosja (jako sukcesorka Związku Radzieckiego) utrzymuje, że ZSRR jest niesłusznie oskarżany o agresję, gdyż Armia Czerwona wyzwoliła Litwę, Estonię i Łotwę spod okupacji nazistowskich Niemiec (Wilno – 13 lipca 1944 r., Tallin – 22 września 1944 r. i Rygę – 15 października 1944 r.), a włączenie ich w skład ZSRR dokonało się na mocy dobrowolnych porozumień z rządami tych państw. Podpisane w 1939 r. sowiecko-bałtyckie umowy o wzajemnej pomocy wojskowej ustanowiły rzekomy kordon wojskowy dla Armii

tic States – Rethinking the Relationship, „Journal of Baltic Studies” 2010, t. 41, nr 3, s. 277-294.

Czerwonej. Władzę w republikach bałtyckich przyłączonych do ZSRR miały legitymizować instytucje narodowe. Ich celem było także zaprzeczanie mitom o okupacji ze strony ZSRR⁶. Polityka historyczna Rosji symbolicznie może odnosić się do geopolitycznej rywalizacji Rosji z Zachodem. Tego typu narracja służy Rosji do budowania mitu o potęgzie nowoczesnego państwa – *superpower* – i uzasadnia jej rolę w porządku światowym. W tym sensie jest ona reakcją na niezależność państw bałtyckich, ich kształtowanie tożsamości w odrębności od Rosji oraz utratę dawnych przywilejów przez rosyjskojęzycznych mieszkańców regionu. W rzeczywistości koncepcja w obecnym kształcie wzbudza konflikty między grupami etnicznymi, osłabia spójność społeczną i umacnia konfrontacyjną wizję świata⁷. Polityka historyczna Rosji wobec państw bałtyckich skierowana jest głównie do mniejszości rosyjskojęzycznej, a więc dotyczy w szczególności Łotwy i Estonii. Dlatego państwa te budują swoją tożsamość narodową poprzez odrzucenie dziedzictwa sowieckiego, będącego nadal częścią tożsamości ich rosyjskojęzycznych mieszkańców. Przykładem konfliktowych narracji historycznych są żywe debaty wokół pomników sowieckich na Łotwie i w Estonii. Dla etnicznych Łotyszy i Estończyków usunięcie pomników z centralnych miejsc

⁶ M. Aleksandrov, *Problema 'sovetskoy okkupatsii' v otnosheniyakh Rossii i Litvy*, „Obozrevatel/Observer” 2013, nr 5, s. 39-47.

⁷ A. Grigas, *Beyond Crimea: The New Russian Empire*, New Haven, CT, 2016.

publicznych stanowią wyraz symbolicznego oczyszczenia i ustanowienia nowego porządku poprzez kreację nowej przestrzeni publicznej. Z kolei u mniejszości rosyjskojęzycznych budują one sowiecką/rosyjską tożsamość kulturową i poczucie przynależności, a więc ich usunięcie powoduje frustrację i przekonanie o dyskryminacji. Dlatego debata na temat pomników sowieckich jest częścią międzyetnicznego konfliktu pamięci na Łotwie i w Estonii i wpisuje się w szeroki dyskurs dotyczący oceny reżimów SRR.

Pod względem stosunku do historii najnowszej państwa bałtyckie nie stanowią jednak monolitu. O ile sytuacja na Łotwie i w Estonii jest stosunkowo podobna, o tyle na odnotowanie zasługują pewne elementy wyróżniające Litwę. Pierwsza różnica ma charakter etniczny: ludność rosyjskojęzyczna nie stanowi na Litwie znaczącego odsetka mieszkańców. Osoby rosyjskojęzyczne żyją w rozproszeniu i uchodzą za społeczność w miarę dobrze zintegrowaną z ludnością tytularną. Są też aktywne w wymiarze politycznym, ale jako grupa wpływu nie odgrywają tak znaczącej roli, jak na Łotwie i w Estonii. Dlatego konflikty pamięci związane z obecnością osób rosyjskojęzycznych na Litwie mają inny wymiar niż w pozostałych państwach bałtyckich i wzbudzają mniej emocji. Także wykorzystywanie konfliktów pamięci przez Rosję przeciwko Litwie ma nieco inny charakter niż w przypadku Łotwy i Estonii oraz inaczej rozłożone akcenty, choć generalnie nie odbiega od standardowych oskarżeń o próby gloryfikacji nazistowskich kolaborantów i negowa-

nia ich zbrodni oraz o umniejszanie znaczenia zwycięstwa Związku Radzieckiego w II wojnie światowej.

Ponadto, rozważając przypadek Litwy, należy brać również pod uwagę fakt, że dekomunizacja w tym państwie miała jedynie częściowy charakter. Mimo formalnego uznania okresu rządów sowieckich za okupację nie wszystkie zbrodnie władz komunistycznych zostały osądzone, a inicjatywy uznania partii komunistycznej za organizację przestępczą nie zostały wprowadzone w życie. Natomiast na ostatecznym etapie procesu niepodległościowej emancypacji Litwy, przed rozpadem Związku Radzieckiego, znaczna część partii komunistycznej stanęła po stronie tych procesów. Tym samym zabezpieczyła sobie możliwość dalszego udziału w życiu politycznym już niepodległego państwa jako jego równoprawny uczestnik⁸. Dawna partia komunistyczna, po przejściu na pozycje socjaldemokratyczne, stała się jednym z głównych ugrupowań politycznych i niejednokrotnie uczestniczyła w sprawowaniu władzy, a jej reprezentanci zajmowali najważniejsze stanowiska państwowe.

Udział postkomunistów w życiu politycznym znalazł również odzwierciedlenie w stosunku do przeszłości. Potępienie okresu sowieckiego nie było na Litwie tak jednoznaczne, jak na Łotwie i w Estonii. W przestrzeni publicznej

⁸ Np. na Łotwie Ustawa o wyborach do Sejmu Łotwy zabrania kandydowania osobom, które po 13 stycznia 1991 r. były członkami Partii Komunistycznej lub innych ruchów prokomunistycznych, ze względu na ich działania, które mogą stanowić zagrożenie dla Łotwy i zasad demokratycznego państwa.

pozostały upamiętnienia niektórych historycznych postaci, które w mniejszym lub większym stopniu angażowały się we wspieranie rządów komunistycznych, nadal jednak cieszyły się szacunkiem z uwagi na swoje zasługi na innych polach, np. w działalności twórczej. Obecność tych upamiętnień pozostaje na Litwie przedmiotem wewnętrznych debat. Jednocześnie postkomuniści nie odważyli się kwestionować fundamentów litewskiej polityki historycznej i pamięci zbiorowej, którymi są dziś pamięć o ofiarach zbrodni systemu komunistycznego – przede wszystkim masowych deportacji w głąb Rosji w latach 40. – oraz o zbrojnej walce miejscowego podziemia niepodległościowego przeciwko okupacji sowieckiej.

W kontekście pamięci o przeszłości na Litwie istotne jest też zagadnienie upamiętnienia Holokaustu, podobnie jak problem rozliczenia się ze współudziału litewskich kolaborantów w zbrodniach na ludności żydowskiej. Zagłada Żydów miała również miejsce na Łotwie i w Estonii, a zatem także tam musiała ona znaleźć swoje miejsce w pamięci zbiorowej. W pełnym wymiarze było to jednak możliwe dopiero po odzyskaniu przez państwa bałtyckie niepodległości w 1991 r. Na Litwie na problemy związane z upamiętnieniem Holokaustu nakładają się kontrowersje wynikające z oceny postaci zasłużonych w walce o niepodległość Litwy przeciwko Sowietom, którym jednak przypisuje się także wcześniejszy udział w niemieckich formacjach kolaboracyjnych i w zbrodniach na ludności żydowskiej. Odnalezienie

właściwej równowagi pomiędzy upamiętnieniem własnych bohaterów a rozliczeniem ze współudziału w zbrodniach pozostaje jednym z głównych wyzwań dla litewskiej polityki historycznej. Wydaje się zatem, że przywołane uwarunkowania pokazują, dlaczego przypadek Litwy zasługuje na osobne potraktowanie.

1.

Wojny pomnikowe

Termin „osoby rosyjskojęzyczne” pojawił się w dyskursie polityczno-społecznym państw bałtyckich na określenie „wspólnoty wyobrażonej”⁹, posługującej się językiem rosyjskim jako macierzystym. Osoby te często nazywa się Rosjanami, choć są to również etniczni Ukraińcy, Białorusini i inni (Polacy, Żydzi), używający na co dzień języka rosyjskiego. Na Litwie stanowią ok. 7% mieszkańców; na Łotwie – 30%, a w Estonii – 27%. Na Łotwie i w Estonii są wśród nich nieobywatele –

⁹ B. Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London – New York 1983.

migranci ze Związku Radzieckiego i ich potomkowie, którzy po odzyskaniu przez te państwa niepodległości nie otrzymali obywatelstwa i jednocześnie nie posiadają obywatelstwa rosyjskiego – na Łotwie jest to 11%, a w Estonii 6% mieszkańców. Kiedy władze w państwach bałtyckich skupiły się na odbudowie tożsamości narodowej i niezależności od reżimu sowieckiego¹⁰, działania te wywołały napięcia międzyetniczne oraz poczucie dyskryminacji wśród osób rosyjskojęzycznych. Były one spowodowane brakiem obywatelstwa, niskim statusem ekonomicznym oraz problemami adaptacyjnymi, które sprzyjały poczuciu wyobcowania oraz podatności na radykalizm¹¹. Konflikty wokół polityki historycznej oparte na podziałach narodowościowych odzwierciedlają tzw. wojny pomnikowe, których najbardziej wyrazistym przykładem jest spór dotyczący tzw. Brązowego Żołnierza w Tallinie. Z kolei na Łotwie trwa debata na temat Pomnika Zwycięstwa, znajdującego się w centrum Rygi.

Pomnik Brązowego Żołnierza (fot. 1) jest przykładem zarówno wewnętrznego sporu w Estonii, jak i konfliktu rosyjsko-estońskiego. Monument, którego oryginalna nazwa brzmi „Pomnik Wyzwolicielei Tallina”, powstał według projektu architektonicznego Enna Roosa i Arnolda Alasa i został odsłonięty 22 września 1947 r. – w trzecią rocznicę „wyzwolenia”

¹⁰ M. R. Beissinger, *A New Look at Ethnicity and Democratization*, „Journal of Democracy” 2008, t. 3, nr 3, s. 85-97.

¹¹ J. Bugajski, *The Fate of Minorities in Eastern Europe*, „Journal of Democracy” 1993, t. 4, nr 4, s. 85-99.

1. Pomnik Brązowego Żołnierza. Fot. A. Kuczyńska-Zonik

Tallina z rąk nazistów przez wojska sowieckie. W 1995 r. otrzymał bardziej neutralną nazwę „Poległym w czasie II wojny światowej”. Od początku lat 90. przeciwnicy pomnika domagali się jego usunięcia, wskazując, że symbolizuje „sowieckich okupantów”. 10 stycznia 2007 r. parlament Estonii (est. *Riigikogu*) przyjął ustawę o ochronie wojennych miejsc pochówku, umożliwiającą przeniesienie pomnika z centralnego placu miejskiego na bardziej oddalony cmentarz wojskowy w Tallinie. Rosyjska Duma zareagowała bardzo emocjonalnie, nalegając na forum organizacji międzynarodowych, m.in. Rady Europy, by państwa europejskie zdecydowanie potępiły Estonię. Rosja ostrzegła również przed ochłodzeniem stosunków

między Rosją a Estonią oraz możliwymi napięciami między większością a mniejszościami etnicznymi w Estonii, przypominając, jak ważne miejsce zajmuje pomnik w pamięci zbiorowej jej rosyjskojęzycznych mieszkańców. Dodatkowo Duma podjęła rezolucję o odrodzeniu nazizmu (neonazizmu) i wzroście rewizjonistycznych nastrojów w Estonii. Na początku 2007 r. w wielu rosyjskich miastach odbyły się antyestońskie pikety i manifestacje. Z kolei w samej Estonii demontaż pomnika w nocy z 26 na 27 kwietnia 2007 r., popierany przez etnicznych Estończyków, przyczynił się do gwałtownych wystąpień zwolenników pozostawienia go na dawnym miejscu (głównie mniejszości rosyjskojęzycznych). W czasie dwudniowych zamieszek w Tallinie, zwanych „brązową nocą”, śmierć poniósł jeden mieszkaniec – obywatel Rosji. Jednocześnie 17 maja 2007 r. Estonię dotknął najpoważniejszy w historii cyberatak, w wyniku którego zostały zablokowane estońskie serwery i strony *Riigikogu*, agend rządowych, prywatnych banków i mediów. O jego przeprowadzenie oskarżano hakerów powiązanych z Rosją. Tezy tej jednak nie udało się oficjalnie potwierdzić.

Podobnie jak w przypadku Estonii, wojna pomnikowa na Łotwie odzwierciedla wyraźne społeczne podziały narodowościowe. Punktem spornym jest Pomnik Zwycięstwa Armii Sowieckiej (oficjalna nazwa brzmi „Pomnik wyzwolicieli sowieckiej Łotwy i Rygi z rąk niemieckich faszystowskich okupantów”), znajdujący się na placu Zwycięstwa (łot. *Uzvaras*) w Rydze (fot. 2). Kompleks memorialny składa się z 79-metro-

2. Pomnik Zwycięstwa Armii Sowieckiej. Fot. A. Kuczyńska-Zonik

wej steli, symbolu Matki-Ojczyzny oraz rzeźb trzech żołnierzy. Został zaprojektowany przez architekta Aleksandra R. Bugajewa i wykonany przez rzeźbiarzy Lwa W. Bukowskiego oraz Aivarsa Gulbisa. Dla rosyjskojęzycznych mieszkańców Łotwy wzniesiony w 1985 r. pomnik jest istotnym miejscem

pamięci. Obchodzony 9 maja Dzień Zwycięstwa, upamiętniający zwycięstwo ZSRR nad III Rzeszą i faszyzmem, corocznie na placu pod pomnikiem gromadzi ok. 100 tys. uczestników uroczystości (w ostatnich latach liczba ta sukcesywnie spada; w 2015 r. w obchodach brało udział powyżej 200 tys. osób, w 2019 r. – poniżej 100 tys.) (fot. 3, 4). To również symbol walki o równe prawa dla osób rosyjskojęzycznych na Łotwie. Usunięcia pomnika domagają się partie prawicowe i etniczni Łotysze. W 1997 r. neonaziści próbowali wysadzić pomnik, ale bomba nie uszkodziła konstrukcji. Od kwietnia 2012 r. na jednym z łotewskich portali internetowych zbierane były pod-

3. Obchody Dnia Zwycięstwa. Fot. A. Kuczyńska-Zonik

4. Obchody Dnia Zwycięstwa. Fot. A. Kuczyńska-Zonik

pisy pod społecznym projektem odbudowy przedwojennej przestrzeni miejskiej wokół placu Zwycięstwa i sąsiadującego z nim parku. W ciągu kilku lat internetową petycję poparło ponad 10 tys. mieszkańców, dzięki czemu projekt został wniesiony pod obrady Sejmu (łot. *Saeima*). W czerwcu 2016 r. na nowo poruszono problem zmiany historyczno-architektonicznego układu placu, która zakładała m.in. usunięcie lub przebudowę historycznych budynków, takich jak: Łotewska Biblioteka Narodowa, Muzeum Łotewskiego Kolejnictwa, dawny Dom Drukarstwa. Projekt przewidywał w szczególności usunięcie znajdującego się w centralnym punkcie placu Pomnika Zwy-

cięstwa. Valdis Dombrovskis (reprezentujący centro-liberalną Nową Jedność, były premier Łotwy w latach 2009-2014, obecnie członek PE) pozytywnie ocenił projekt i podkreślił, że przyczyni się on do wzmocnienia spójności społecznej. Z kolei były wieloletni mer Rygi, rosyjskojęzyczny Nils Ušakovs (obecnie członek PE), krytycznie odniósł się do projektu, podobnie jak łotewska komisja parlamentarna ds. zaleceń, etyki i sprawozdań, która wskazała na obowiązującą umowę bilateralną między Republiką Łotwy a Federacją Rosyjską w sprawie ochrony pomników i miejsc pamięci (1994). Zgodnie z dokumentem przemieszczenie pomnika lub jego usunięcie wymagałoby zgody Rosji¹².

Na Litwie kwestia pomników sowieckich nie jest tematem o szczególnym znaczeniu. W latach 90. XX w. większość rzeźb okresu sowieckiego, poświęconych liderom komunistycznym i żołnierzom Armii Sowieckiej, usunięto z przestrzeni publicznej miast. Zostały one przewiezione do Muzeum Sztuki Sowieckiej, tzw. *Grūto parkas*, niedaleko miasteczka Druskienniki (lit. *Druskininkai*) na południu Litwy, i tam wyeksponowane. Trwająca obecnie debata o statusie rzeźb z Zielonego Mostu w Wilnie¹³ (fot. 5) ma charakter

¹² LSM, *Russia protests dismantling of Soviet monument*, 1.09.2016, <http://eng.lsm.lv/article/politics/politics/russia-protestsdismantling-of-soviet-monument.a198914/> [14.05.2019].

¹³ Żeliwne figury symbolizujące filary idealnego społeczeństwa komunistycznego, alegorie żołnierzy („Na straży pokoju”), robotników („Przemysł i budowa”), kołchoźników („Rolnictwo”) i studentów („Młodzież akademicka”), stały do niedaw-

5. Zielony Most w Wilnie. Fot. D. Wilczewski

sporu administracyjno-prawnego. W gruncie rzeczy największym problemem jest znalezienie odpowiedniej normy prawnej sankcjonującej usunięcie rzeźb. Proces ten nie wywołał większych emocji i nie przyczynił się do wzrostu niepokojów społecznych. Chociaż Rosja potępiła zachowanie

na na Zielonym Moście w centrum Wilna. W 2015 r. zostały zdemontowane pod pretekstem konserwacji.

Litwy w tej kwestii, nie zdobyła się na konkretne działania odwetowe w stosunku do tego państwa. W przeciwieństwie do Łotwy i Estonii, nie ma tu licznej i aktywnej mniejszości rosyjskojęzycznej, gotowej zdecydowanie bronić dobrego imienia Litewskiej Republiki Sowieckiej i żołnierzy Armii Czerwonej. Rzeźby nie były również tak kontrowersyjne, jak w pozostałych państwach bałtyckich¹⁴.

Wojny pomnikowe mogą rodzić konflikty o różnym nasileniu. Nie są to konfrontacje o charakterze ciągłym, a raczej dyskusje dotyczące konkretnych miejsc pamięci. Niekiedy przybierały one na sile, prowadząc do poważnych napięć społecznych, ale w większości przypadków szeroki udział grup społecznych w debacie umożliwiał pokojowe rozwiązanie sporu lub przynajmniej tymczasową deeskalację konfliktu. Po niepokojach w Tallinie, związanych z przeniesieniem w 2007 r. Brązowego Żołnierza, niektórzy jednak sugerowali, że podobne wydarzenia mogą mieć miejsce także w Rydze, gdyby ktoś próbował usunąć tamtejszy pomnik¹⁵.

¹⁴ Toczące się na Litwie dyskusje dotyczące np. pomnika literata Petrasa Cvirkii w Wilnie (członka delegacji litewskich intelektualistów do Stalina w 1940 r.) mają raczej charakter wewnętrznych sporów o ocenę postaw litewskiej inteligencji wobec rządów sowieckich.

¹⁵ Latvian History, *The Soviet Victory Monument in Riga*, 27.10.2013, <https://latvian-history.com/2013/10/27/> [17.08.2017].

2.

Polityka historyczna Rosji wobec państw bałtyckich

Rosja nie rezygnuje z konfrontacyjnego wobec Europy Środkowo-Wschodniej i Wschodniej charakteru interpretacji historii ZSRR, zwłaszcza jej roli w II wojnie światowej. Polityka historyczna Rosji jest więc istotnym instrumentem realizacji jej interesów narodowych, obejmujących szeroko pojętą „rosyjską strefę wpływów” (*Русский мир* – *Russkij mir*), i konsekwencją „niezależności” państw po upadku ZSRR. Ponadto szczególny status mniejszości rosyjskojęzycznych jest wykorzystywany przez Rosję, która

balansuje na granicy antydyplomacji w stosunkach z państwami bałtyckimi¹⁶.

Jednym z przykładów tego typu działań było wyemitowanie w sierpniu 2016 r. przez Centralny Bank Federacji Rosyjskiej pamiątkowych 5-rublowych monet z kolekcji „Miasta – stolice państw wyzwolone przez wojska sowieckie od okupantów niemiecko-faszystowskich”. Na rewersie znalazły się miasta – stolice europejskich państw „wyzwolonych” przez ZSRR w czasie II wojny światowej: Kijów, Mińsk, Wilno, Kiszyniów, Bukareszt, Tallin, Ryga, Belgrad, Warszawa, Budapeszt, Bratysława, Wiedeń, Berlin i Praga wraz z datą ich „wyzwolenia”. Wzbudziło to ostrą krytykę ze strony Litwy, Łotwy i Estonii, w których ocena okresu sowieckiego pozostaje wrażliwą kwestią w relacjach z Rosją.

Rosja nie tylko odrzuca odpowiedzialność za wybuch II wojny światowej (uznając wyłączną winę III Rzeszy), ale podsyci obawy o wzrost idei neonazistowskich w tej części Europy. Chodzi przede wszystkim o doroczny marsz weteranów łotewskich oddziałów Waffen SS, które zostały utworzone w 1943 r. i walczyły z wojskami sowieckimi podczas II wojny światowej, oraz ich sympatyków (członków łotewskich organizacji nacjonalistycznych). Wydarzenie odbywa się w Rydze 16 marca – w rocznicę bitwy z armią radziecką,

¹⁶ A. Kuczyńska-Zonik, *Russia's monuments policy in the Baltic states*, [w:] A. Makarychev, Th. Hoffmann (red.), *The EU and Russia: Spaces of Interaction in Times of Crises*, Routledge 2018, s. 52-70.

która rozegrała się w 1944 r. nad rzeką Wieliką w obwodzie pskowskim. Kontrowersyjne święto, które przez krótki okres było oficjalnym dniem pamięci Republiki Łotewskiej (1998-2000), krytykowane jest głównie przez organizacje żydowskie i rosyjskie na Łotwie. Władze Łotwy oficjalnie odcinają się od uczestników marszu, choć część polityków łotewskich bierze w nim udział. W reakcji na to wydarzenie 16 marca organizacje antynazistowskie i mniejszości rosyjskojęzyczne na Łotwie demonstrują przeciwko ideologii neonazistowskiej. Aleksandr Wieszniakow, ambasador Rosji na Łotwie (2008-2016), nazwał marsz weteranów łotewskim „wstydem dla Europy” (2015 r.). MSZ Białorusi (2012 r.) wyraziło niezadowolenie z powodu odsłonięcia pomnika łotewskich legionistów w Bausce w 2012 r. W ocenie ministerstwa pomnik upamiętnia łotewskich kolaborantów i gloryfikuje nazizm. Podobne wydarzenia miały miejsce w Estonii, gdzie Estoński Komitet Antyfaszystowski, założony przez Arnolda Meriego, weterana Armii Czerwonej i bohatera ZSRR, oskarżył władze państwowe o przyzwolenie na lokalne marsze neonazistowskie (2012 r.). Na potwierdzenie tej narracji rosyjska Fundacja Historyczna stworzyła archiwum zbrodni popełnionych przez partyzantkę antysowiecką („leśnych braci”) w byłych republikach radzieckich, w tym na Litwie, Łotwie i w Estonii.

Upolitycznienie debaty dotyczącej pamięci jest główną przeszkodą w relacjach rosyjsko-litewskich, rosyjsko-łotewskich oraz rosyjsko-estońskich i trudno przewidzieć możliwe scenariusze rozwiązania tego konfliktu. Dla państw

bałtyckich kwestia okupacji jest kluczowa. Z kolei dla Rosji jest to sprawa drugorzędna: narracja koncentruje się wokół zwycięstwa w II wojnie światowej, która definiuje rosyjską tożsamość narodową. Wyraźna dychotomia „my – oni” przejawia się w teoriach spiskowych podsycanych przez media i propagandę. Na przykład w 2014 r. rosyjskojęzyczny kanał NTV Mir wyemitował film dokumentalny zatytułowany *The Damned: Trap for the Alpha Group*, w którym litewscy cywile, zaatakowani przez wojska sowieckie podczas walki o niepodległość, zostali rzekomo zabici przez innych Litwinów. W mediach narodowych w państwach bałtyckich dominują z kolei narracje traumatycznych doświadczeń okupacji sowieckiej i masowych deportacji na Syberię i Daleki Wschód¹⁷.

¹⁷ S. Kraniauskienė, L. Žilinskienė, *Research Ethics in Soviet Memory Studies*, [w:] M. Ilic, D. Leinarte (red.), *The Soviet Past in the Post-Socialist Present*, London 2016, s. 92-110.

3.

Muzea pamięci

W rozważaniach na temat polityki historycznej w państwach bałtyckich należy mieć na uwadze fakt, że Litwa, Łotwa i Estonia są państwami demokratycznymi, a ich obywatelom gwarantowana jest wolność wypowiedzi, głoszenia poglądów, zakładania stowarzyszeń czy prowadzenia badań naukowych¹⁸. Społeczeństwa tych państwa są pluralistycz-

¹⁸ Potwierdzają to raporty organizacji międzynarodowych zajmujących się monitoringiem praw człowieka i wolności obywatelskich. Od wielu lat państwa bałtyckie są klasyfikowane jako „całkowicie wolne” w raporcie organizacji Freedom House, por. *Freedom in the World Countries*, „Freedom House”, <https://freedomhouse.org/report/countries-world-freedom-2019> [12.07.2019].

ne, może w nich dochodzić do swobodnej wymiany opinii i światopoglądów. Istniejące narracje w polityce historycznej mogą mieć charakter dominujący, w ich promowanie mogą być zaangażowane instytucje państwowe oraz mogą one być akceptowane i podzielane przez większość społeczeństwa. Nie są jednak odgórnie narzucone i powszechnie obowiązujące – mogą być kwestionowane, a za poddawanie ich krytyce nie grożą konsekwencje prawne. Pod tym względem państwa bałtyckie różnią się od Rosji, gdzie co prawda te same wolności są obywatelom gwarantowane, jednak ich praktyczne egzekwowanie bywa w znacznym stopniu ograniczane. Także polityka historyczna znajduje się w Rosji pod znaczenie silniejszą kontrolą państwową.

W polityce historycznej państw bałtyckich znaczącą rolę pełnią muzea pamięci, których narracja budowana jest wokół dwóch wymiarów losów narodu w XX w.: represji i cierpień doznanych przez ludność cywilną oraz walki podejmowanej przeciwko obcej okupacji. Są to: Centrum Badiania Ludobójstwa i Ruchu Oporu Mieszkańców Litwy (lit. *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras*) w Wilnie, Muzeum Okupacji Łotwy (łot. *Latvijas Okupācijas muzejs*) w Rydze oraz Muzeum Okupacji i Wolności (est. *Okupatsioonide ja vabaduse muuseum Vabamu*, do 2018 r. Muzeum Okupacji) w Tallinie.

Centrum Badania Ludobójstwa i Ruchu Oporu Mieszkańców Litwy (LGGRTC), utworzone w 1993 r.¹⁹, jest obecnie jednym z najważniejszych instrumentów kształtowania polityki pamięci na Litwie, nie tylko ze względu na swoją działalność naukowo-badawczą, ale także dzięki prowadzeniu działalności wydawniczej, edukacyjnej, promocyjnej oraz wystawienniczej. Najważniejszym elementem tej ostatniej jest znajdujące się w Wilnie Muzeum Okupacji i Walk o Wolność (lit. *Okupacijų ir laisvės kovų muziejus*)²⁰, działające w strukturach Centrum. Moment utworzenia LGGRTC można uznać za zamknięcie pierwszego, inicjalnego etapu odbudowy pamięci przez Litwę po okresie sowieckim i odzyskaniu niepodległości.

W przypadku Łotwy to Muzeum Okupacji Łotwy w Rydze jest wiodącą instytucją, której celem jest dokumentowanie zbrodni dwóch reżimów totalitarnych oraz upamiętnianie ludzi, którzy cierpieli, zginęli lub zostali zmuszeni do emigracji przed terrorem. Przeważająca większość eksponatów upamiętnia zbrodnie stalinowskie i deportacje, a jedynie niewielka część wystawy poświęcona jest okupacji niemieckiej czy łotewskim emigrantom. Narracja muzeum jest zgodna z ideą kształtowania tożsamości narodowej po odzy-

¹⁹ Ustawa o Centrum Badań Ludobójstwa i Ruchu Oporu Mieszkańców Litwy, *Lietuvos Respublikos Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centro įstatymas*, 16.07.1993, „Valstybės žinios”, 28.07.1993, nr 32-735.

²⁰ Okupacje w liczbie mnogiej odnoszą się do okupacji niemieckiej i sowieckiej. Do 2018 r. pn. Muzeum Ofiar Ludobójstwa (*Genocido aukų muziejus*).

skaniu niepodległości i przedstawia perspektywę elity politycznej i jedynie części społeczeństwa (etnicznych Łotyszy), której okupacja kojarzy się zdecydowanie z reżimem sowieckim. Wśród osób rosyjskojęzycznych na Łotwie wywołuje to niezadowolenie i frustrację. W ich ocenie okres sowiecki kojarzony jest pozytywnie ze względu na bezpłatną edukację, opiekę medyczną oraz wysoki status osób rosyjskojęzycznych. Ich zdaniem, obecne muzeum jest przykładem współczesnej propagandy i „zniewagą dobrych czasów”. Choć muzeum nie wskazuje konkretnych narodów, ale koncentruje się na reżimach i ideologiach odpowiedzialnych za zbrodnie, nietrudno odnieść wrażenie, że twórcom wystawy nie udało się uciec od etnocentryczności. Muzeum Okupacji Łotwy jest więc częścią międzyetnicznego konfliktu pamięci, w którym Łotysze winią mniejszości rosyjskojęzyczne za sowieckie deportacje, podczas gdy ci ostatni czują się dyskryminowani i niesprawiedliwie traktowani w państwie²¹. Obecnie muzeum jest w rekonstrukcji, dla zwiedzających dostępna jest jedynie część wystawy.

W Estonii rolę upamiętniania okresu II wojny światowej i okupacji sowieckiej pełniło Muzeum Okupacji w Tallinie, założone w 2003 r. z prywatnej inicjatywy estońskich emigrantów. Jego organizacja i wygląd odpowiadały głów-

²¹ I. Gundare, *Overcoming the Legacy of History for Ethnic Integration in Latvia. The Museum of the Occupation of Latvia (1940-1941)*, https://ece.columbia.edu/files/ece/images/latvia-1_0.pdf [09.06.2019].

nie potrzebom emigracji oraz politycznego establishmentu w Estonii. Muzeum zarzucano jednostronność, generalizację i uproszczoną, zideologizowaną narrację. Dlatego w 2015 r. postanowiono zmienić jego nazwę oraz przekształcić stałą wystawę, tak by stała się bardziej atrakcyjna dla nowej generacji odbiorców. Sama nazwa placówki była przedmiotem licznych kontrowersji. Początkowy plan, by nazwać ją Muzeum Wolności, spotkał się jednak z krytyką zarówno ofiar represji, które obawiały się relatywizacji historii oraz wypaczenia ich pamięci, jak i konserwatywnej części społeczeństwa. Na przykład estońskie stowarzyszenie Memento, upamiętniające ofiary komunizmu, stało na stanowisku, że młodzi ludzie, którzy nie doświadczyli okresu sowieckiego, nie mają prawa decydować o sposobie upamiętniania komunizmu. Sugerowano również, że usunięcie z nazwy muzeum słowa „okupacja” zostanie wykorzystane przez Rosję, która kwestionuje swoją odpowiedzialność za okupację i deportacje. Ostatecznie instytucja przyjęła nazwę Muzeum Okupacji i Wolności, powołując się na słowa byłego prezydenta Estonii Lennarta Meriego (1992-2001), według którego estońskie doświadczenie okupacji kształtuje współczesne znaczenie wolności, odzyskanej dzięki walce i odbudowie państwowości. Nowo otwarta (12 lipca 2018 r.) wystawa, nosząca tytuł „Wolność bez granic”, podzielona jest na sekcje: Dehumanizacja (upamiętnia deportacje, Gułag oraz doświadczenia antysemityzmu); Emigracja (prezentuje losy osób zmuszonych do opuszczenia Estonii); Sowiecka Estonia (dotyczy

zarówno doświadczeń okupacji nazistowskiej, jak i sowieckiej); Odzyskanie niepodległości i Wolność (prezentują okres odzyskania niepodległości i współczesną Estonię). Wskutek zmiany charakteru muzeum zyskano przestrzeń dla debaty i krytycznego spojrzenia na doświadczenia okupacji. Nowa wystawa zorganizowana jest wokół indywidualnych bohaterów i ich historii, które nie dają obiektywnego i pełnego obrazu przeszłości. Przeciwnie, oddaje wielość i złożoność procesów i społecznych interakcji. Dzięki temu dekonstruuje mit homogenicznego (w kategoriach etnicznych) narodu i jednej pamięci zbiorowej, unika też wartościowania reżimów i priorytetyzowania ich ofiar²².

²² H. Pääbo, E.-C. Pettai, *A Museum of Memories: The New 'Vabamu' in Tallinn*, „Cultures of History Forum”, 27.03.2019, <http://www.cultures-of-history.uni-je-na.de/exhibitions/estonia/a-museum-of-memories-the-new-vabamu-in-tallinn/> [09.06.2019].

4.

Przykład Litwy. Odzyskiwanie pamięci

Litwa wyróżnia się na tle pozostałych państw bałtyckich głównie z uwagi na mniejszy odsetek ludności rosyjskojęzycznej. Odgrywa ona zatem mniejszą niż na Łotwie i w Estonii rolę w formułowaniu narracji sprzecznych z dominującymi w polityce historycznej. Spory wokół dziedzictwa sowieckiego mają charakter wewnętrzny i dotyczą postaw społeczeństwa litewskiego w tamtych czasach.

W okresie sowieckim historia najnowsza Litwy poddana była rygorom ideologicznym – oficjalnie twierdzono, że włączenie państwa do Związku Radzieckiego nastąpiło w sposób dobrowolny i było wyrazem pragnień ludu litewskiego. Re-

presję, o ile im wprost nie zaprzeczano, uzasadniano koniecznością walki z „wrogami klasy robotniczej”, „faszystowskimi kolaborantami” i „burżuazyjnymi nacjonalistami”. W oficjalną narrację sowiecką wpleciono również Holokaust. Jego ofiary były jednak traktowane w pierwszej kolejności jako „obywatele radzieccy”²³, bez podkreślania ich narodowości, zaś litewscy kolaboranci nazywani byli „lokalnymi pomocnikami”²⁴. W centrum zainteresowania propagandy znalazły się również krzywdy doznane przez Litwinów ze strony okupantów niemieckich. Ich symbolem stała się pacyfikacja wsi Pirciupie (lit. *Pirčiupiai*, rejon orański), przeprowadzona 3 czerwca 1944 r. przez oddziały SS w odwecie za rzekomą współpracę z sowieckimi partyzantami. Zginęło wówczas 119 mieszkańców wsi. W miejscu tragedii w 1960 r. wzniesiono pomnik Matki Pirciupia (lit. *Pirčiupių motina*), autorstwa rzeźbiarza Gediminasa Jokūbonisa i architekta Vytautasa Gabriūnasa, przedstawiający opłakującą swoje dzieci kobietę. Memoriał stał się celem oficjalnych wizyt i wycieczek ze szkół i zakładów pracy. Dramatowi mieszkańców wsi poświęcony został również poemat Justinasa Marcinkevičia

²³ Š. Liekis, S. Sužiedelis, *Wojna, Holokaust i polityka na Litwie: skonfliktowane narracje*, tłum. P. Musiewicz, „Politeja” 2011, nr 2 (16), *Studia litewskie*, K. Korzeniewska i in. (red.), s. 192.

²⁴ Taki napis (w języku litewskim i rosyjskim) znalazł się m.in. na istniejącym do dziś pomniku w miejscu mordów dokonanych na Żydach i ofiarach innej narodowości w Ponarach k. Wilna.

Kraujas ir pelenai (Krew i popioły) oraz film fabularny *Faktas* (Fakt) z 1981 r. w reżyserii Almantasa Grikevičiausa.

Zwrot ku dziejom najnowszym, w tym upamiętnieniu cierpień i walk narodu litewskiego w XX w., stał się możliwy w okresie tzw. „Odrodzenia” (lit. *Atgimimas*, 1988-1991), względem którego w zachodniej publicystyce używa się często określenia „śpiewająca rewolucja”²⁵. Pierwsza publiczna manifestacja, poprzedzająca ten okres, miała miejsce 23 sierpnia 1987 r., w 48. rocznicę zawarcia paktu Ribbentrop-Mołotow – tajny protokół do tego porozumienia, uzupełniony następnie we wrześniu 1939 r., przewidywał włączenie państw bałtyckich do sowieckiej strefy wpływów. Organizatorem manifestacji była podziemna Liga Wolności Litwy. Samo wydarzenie miało charakter nielegalnego zgromadzenia, ale jego uczestników nie spotkały potem poważniejsze represje. Manifestanci domagali się potępienia paktu Ribbentrop-Mołotow, ujawnienia treści tajnych załączników oraz zakończenia okupacji kraju. Wydarzenie to antycypowało narodziny ruchu Sąjūdis, który powołany w czerwcu 1988 r. i w założeniu mający być wyrazem poparcia litewskiego społeczeństwa dla procesu przebudowy (*pierestrojki*) życia politycznego w Związku Radzieckim, stał się z czasem

²⁵ Zbiorczo dla wszystkich państw bałtyckich – nazwa zainspirowana masowymi demonstracjami, organizowanymi w rocznice doniosłych lub traumatycznych wydarzeń w życiu narodów, w czasie których tysiące zgromadzonych wspólnie wykonywało tradycyjne pieśni ludowe i patriotyczne, por. A. Kasekamp, *Historia państw bałtyckich*, tłum. A. Żukowska-Maziarska, Warszawa 2013, s. 168-173.

głównym czynnikiem przyspieszającym tendencje niepodległościowe na Litwie.

Za jeden z czynników sprawczych, które zainspirowały utworzenie Sąjūdisu, przyjmuje się dziś odczyt pt. „Kultura polityczna i Litwa”, wygłoszony 20 kwietnia 1988 r. na forum jednej z organizacji artystycznych w Wilnie przez filozofa Arvydasa Juozaitisa²⁶. W wykładzie Juozaitis poruszył szereg problemów społeczno-politycznych, które do tej pory nie znajdowały swojego miejsca w debacie publicznej na Litwie, ograniczanej względami ideologicznymi i cenzuralnymi, m.in. kwestię zwrotu obiektów sakralnych wiernym oraz trwającej na Litwie „falsyfikacji historii”. Podejmowaniu trudnych tematów sprzyjała atmosfera panująca w Związku Radzieckim. Pod zaproponowanym przez sekretarza generalnego KC KPZR Michaiła Gorbaczowa hasłem *glasnosti* (mającym oznaczać jawność życia publicznego) poluzowane zostały ograniczenia cenzuralne, możliwe stało się powoływanie kół i forów dyskusyjnych oraz bardziej otwarte badanie tzw. „białych plam” w radzieckiej historii. Kwestia potępienia paktu Ribbentrop-Mołotow oraz upamiętnienia ofiar represji stalinowskich stała się z czasem także jednym z motywów przewodnich działalności Sąjūdisu: wiec w parku Vingis w Wilnie, zorganizowany w rocznicę zawarcia paktu 23 sierpnia 1988 r., zgromadził od 100 do 200 tys.

²⁶ A. Juozaitis, *Politinė kultūra ir Lietuva*, 20.04.2008, bernardinai.lt [12.06.2019], pierwodruk: „Sietynas” 1988, nr 1.

uczestników²⁷. Natomiast rok później zorganizowana została słynna „bałtycka droga” z udziałem ok. 2 mln ludzi, łącząca trzy stolice republik bałtyckich. Prawne i polityczne potępienie niemiecko-sowieckiego porozumienia było także celem działań litewskich delegatów na Zjazd Deputowanych Ludowych ZSRR, wybranych w pierwszych rywalizacyjnych wyborach w 1989 r.

²⁷ A. E. Senn, *Lithuania Awakening*, Berkeley – Los Angeles – Oxford 1990, s. 116-135.

5.

Litewska martyrologia

Ożywienie życia społeczno-politycznego, przywrócenie wolności słowa, prasy, badań naukowych, wreszcie odzyskanie w 1991 r. pełnej niepodległości pozwoliło na przełamanie panującej do tej pory „zmowy milczenia” wokół tragicznych doświadczeń Litwinów w XX w. Litewski socjolog Andrius Švarplys w ówczesnych tendencjach kształtowania litewskiej tożsamości zbiorowej dopatruje się objawów traumy zbiorowej. Jego zdaniem, cała bolesna historia cierpień Litwinów (a zatem masowe deportacje ludności, obozy na Syberii, wspomnienie zsyłek, uczczenie poległych w walce o wolność, powojenne walki partyzanckie, ruch oporu) zo-

stała w tamtym okresie „wyniesiona na powierzchnię”, stając się przedmiotem opowieści uczestników i świadków²⁸. Historycy i inni badacze uzyskali dostęp do zamkniętych do tej pory archiwów partii komunistycznej i służb specjalnych, a także – z czasem ograniczony – do archiwów rosyjskich. Spowodowało to pojawienie się na początku lat 90. licznych publikacji poświęconych historii najnowszej (różnej jakości), od opracowań naukowych po beletrystykę, ale przede wszystkim wspomnień, pamiętników i dzienników pisanych przez uczestników tamtych wydarzeń. Ci, którzy przeżyli, w okresie odrodzenia mogli odgrywać rolę „żywych świadków historii”. W tamtym czasie powstało również wiele organizacji, które mogły występować w roli „strażników historii”. Niektóre działają do dziś, np. Litewski Związek Więźniów Politycznych i Zesłańców (lit. *Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga*).

Przeobrażeniom uległa także lokalna partia komunistyczna, której główny nurt, po odrzuceniu ideologii marksistowsko-leninowskiej i więzi z KPZR, przekształcił się w ugrupowanie o charakterze socjaldemokratycznym (Litewska Demokratyczna Partia Pracy, LDDP, od 2001 r. – Litewska Partia Socjaldemokratyczna, LSDP). Litewscy postkomuniści nie kwestionowali szerokiego narodowego konsensusu dotyczącego wizji historii najnowszej i upamiętnienia

²⁸ A. Švarplys, *Konstruowanie litewskiej tożsamości zbiorowej: tendencje*, tłum. T. Dalecka, „Politeja” 2011, nr 2 (16), *Studia litewskie*, K. Korzeniewska i in. (red.), s. 242.

doznanych przez Litwinów krzywd. Uzyskali w ten sposób legitymizację uczestnictwa w życiu politycznym i sprawowaniu władzy na równi z wywodzącą się z dawnego Sajūdisu centroprawicową partią Związek Ojczyzny (TS-LKD). Badacz zagadnienia, prof. Tomasz Stryjek, ocenia, że nie powstały w tej sytuacji warunki do całkowitego wyparcia okresu sowieckiego z historii narodowej. Litewska opinia publiczna stanęła zatem przed koniecznością zmierzenia się z problemem różnorodności postaw wobec systemu sowieckiego: od otwartego sprzeciwu przez bierny („milczący”) opór po dostosowanie, akceptację i czynne zaangażowanie²⁹. W warunkach rywalizacji między obozem postkomunistycznym i postsajūdisowskim kwestie historyczne, np. dotyczące postaw wobec reżimu, były wykorzystywane do bieżącej walki politycznej. Nie wpłynęło to jednak zasadniczo na powstanie poważnej kontrnarracji, godzącej w dominującą martyrologiczną wizję losów Litwy w okresie okupacji.

W odniesieniu do represji stosowanych przez Sowietów wobec Litwinów, głównie w latach 1940-1941 oraz 1944-1953, szerokie zastosowanie znalazł termin „ludobójstwo”, zaczerpnięty ze słownika prawa międzynarodowego. Pojęcie to – wprowadzone do obiegu prawnego przez polskiego praw-

²⁹ T. Stryjek, *Wojna po wojnie raz jeszcze. II wojna światowa i powojenne podziemie antysowieckie we współczesnej polityce wobec pamięci i w historiografii Litwy, Łotwy, Estonii, Białorusi i Ukrainy*, [w:] G. Motyka et al., *Wojna po wojnie. Antysowieckie podziemie w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944-1953*, Warszawa 2012, s. 433.

nika Rafała Lemkina – zostało, jak wiadomo, zdefiniowane w uchwalonej przez ONZ Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa z 9 grudnia 1948 r.³⁰ Wysszczególnia ona katalog czynów³¹, dokonanych „w zamiarze zniszczenia w całości lub części grup narodowych, etnicznych, rasowych lub religijnych”. W 1997 r. Sejm Litwy podczas uchwalania nowej ustawy o LGRTC, powołując się na wspomnianą Konwencję, stwierdził, że w latach 1940-1990 Litwa była okupowana i że w tym okresie przeprowadzone zostało „ludobójstwo fizyczne i duchowe mieszkańców Litwy”³². Stosowanie tego terminu wydaje się również przedmiotem ogólnolitevskiego konsensusu³³, mimo wiążących się z tym

³⁰ Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa, uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 9 grudnia 1948 r. (ratyfikowana zgodnie z ustawą z dnia 18 lipca 1950 r.), Dz.U. 1952, nr 2, poz. 9.

³¹ a) zabójstwo członków grupy, b) spowodowanie poważnego uszkodzenia ciała lub rozstroju zdrowia psychicznego członków grupy, c) rozmyślne stworzenie dla członków grupy warunków życia obliczonych na spowodowanie ich całkowitego lub częściowego zniszczenia fizycznego, d) stosowanie środków, które mają na celu wstrzymanie urodzin w obrębie grupy, e) przymusowe przekazywanie dzieci członków grupy do innej grupy; ibidem.

³² „(...) Lietuvos gyventojų fizinis ir dvasinis genocidas bei nusikaltimai žmonijai ir žmoniškumui buvo vykdomi okupacijų laikotarpiu (...)”, Ustawa o Centrum Badań Ludobójstwa i Ruchu Oporu Mieszkańców Litwy, *Lietuvos Respublikos Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras įstatymas*, „Valstybės žinios”, 27.06.1997, nr 60-1398.

³³ Zdaniem litewskiego literata Tomasa Venclovy, bardziej odpowiednim terminem byłoby *warstwobójstwo* (*stratocide*), ponieważ ofiarami represji sowieckich byli przedstawiciele określonych warstw społecznych, bez względu na pochodzenie etniczne, por. T. Venclova, E. Hinsey, *Magnetic North. Conversations with Tomas Venclova*, Rochester 2017, s. 31-32, 39.

kontrowersji. Poza Litwą nie brakuje głosów, że koncepcja „podwójnego ludobójstwa” (niemieckiego i sowieckiego) w istocie umniejsza rolę Holokaustu i ma służyć wyparciu odpowiedzialności Litwinów za współuczestnictwo w nim³⁴.

³⁴ D. Brook, *Double Genocide*, „Slate”, 26.07.2015, slate.com [14.06.2019].

6.

Upamiętnienie oporu

Po odzyskaniu niepodległości przed Litwinami stanęła potrzeba znalezienia postaci z historii najnowszej, które mogłyby być włączone do ukształtowanego już w okresie niepodległej Republiki Litewskiej (1918-1940) panteonu bohaterów, składającego się ze średniowiecznego litewskiego rycerstwa z księciem Witoldem na czele, narodowych budzicieli z XIX w., przemytników książek, sygnatariuszy Aktu niepodległości z 16 lutego 1918 r. i „ochotników” (lit. *savanoriai*) – uczestników walk niepodległościowych w latach 1918-1920. Odpowiedzią na tę potrzebę stali się partyzanci (lit. *partizanai*) – uczestnicy zbrojnego ruchu oporu przeciwko

okupacji sowieckiej (1944-1953)³⁵. W okresie sowieckim pozytywna pamięć o nich – wobec zakłamania utrzymywanego na szczeblu oficjalnym – przetrwała na poziomie lokalnym i prywatnym. Jednocześnie w przestrzeni publicznej podejmowano próby przemycenia tematyki partyzanckiej. Dużą popularnością i uznaniem krytyki cieszył się zrealizowany w 1966 r. film fabularny *Nikt nie chciał umierać* (lit. *Niekas nenorėjo mirti*), w reżyserii Vytatuasa Žalakevičiausa, opowiadający o powojennych walkach na litewskiej wsi w sposób odbiegający od ideologicznych klisz. Jednocześnie jednak obraz upowszechniał wizerunek wojny partyzanckiej jako konfliktu bratobójczego, w którym „Litwin strzelał do Litwina”³⁶.

Po odzyskaniu niepodległości w historiografii ruchu partyzanckiego dominowało podejście apologetyczne. O ile historiografia sowiecka dezawuowała ruch oporu, wskazując na jego rzekome powiązania z niemieckimi kolaborantami i kryminalny charakter (bandytyzm, kradzieże, egzekucje), o tyle po 1991 r. nastąpiło „wychylenie wahadła” – litewscy autorzy skupili się na ukazaniu heroicznego wymiaru walki, a wszelkie kwestie kontrowersyjne były traktowane zdaw-

³⁵ Stosowane często w historiografii i publicystyce zagranicznej pojęcie *leśni bracia* (lit. *Miško broliai*) na Litwie nie jest przyjmowane jednoznacznie pozytywnie, ponieważ uważa się, że ma konotacje sowieckie. Obecnie zyskuje na popularności, jednak oficjalnie uczestnicy zbrojnego ruchu oporu najczęściej określani są jako *partyzanci* (lit. *partizanaĩ*) czy *bojownicy o wolność* (lit. *laisvės kovotojai*).

³⁶ A. Švedas, *Czy sowiecki eksperyment rzeczywiście się skończył? Historiografia, miejsca pamięci, elita polityczna*, tłum. K. Korzeniewska, „Politeja” 2011, nr 2 (16), *Studia litewskie*, K. Korzeniewska i in. (red.), s. 258-259.

kowo³⁷. Dopiero z czasem znaczenia nabrał nurt krytyczny w historiografii, zaczęły pojawiać się odważniejsze publikacje, jak np. *Kita mėnulio pusė* (*Druga strona księżycy*) historyka Mindaugasa Pociusa, traktująca o ofiarach cywilnych walk partyzanckich³⁸.

Jednocześnie już w latach 90. podjęto szereg działań w celu uhonorowania partyzantów na poziomie państwowym, włącznie z awansami i odznaczeniami państwowymi. Historyk prof. Rafał Wnuk odnotowuje, że pomniki, tablice i krzyże poświęcone członkom antykomunistycznego ruchu oporu można znaleźć w niemal każdym mieście na Litwie, a ich imionami nazywane są ulice czy szkoły. Stanowi to wyraz oficjalnej państwowej narracji, która koncentruje się na heroizmie i cierpieniu uczestników podziemia niepodległościowego, ale nie dotyka tematów drażliwych czy stawiających konspiratorów w niekorzystnym świetle³⁹. W sposób szczególny upamiętniono fakt powołania w 1949 r. scentralizowanego dowództwa partyzantki – Ruchu Walki o Wolność Litwy (lit. *Lietuvos Laisvės kovos sąjūdis*). W 1999 r. Sejm Litwy na mocy specjalnej ustawy wpisał Deklarację Ruchu z 1949 r. do dorobku prawnego państwa, nadając jej rangę

³⁷ R. Miknys, M. Pocius, *Litewskie podziemie niepodległościowe po 1944 roku – przegląd badań z lat 1991-2002*, [w:] T. Danilecki (red.), *Podziemie niepodległościowe w województwie białostockim w latach 1944-1956*, Warszawa 2004, s. 164-165.

³⁸ M. Pocius, *Kita mėnulio pusė*, Vilnius 2009.

³⁹ R. Wnuk, *Leśni bracia. Podziemie antykomunistyczne na Litwie, Łotwie i w Estonii 1944-1956*, Warszawa 2018, s. 527.

oficjalnego aktu prawnego⁴⁰. Do dziś też podkreśla się demokratyczny i prozachodni charakter dokumentu. Z kolei przewodniczący organizacji, gen. Jonas Žemaitis „Vytautas” (stracony przez Sowietów w 1954 r.), został w 2009 r. pośmiertnie uznany przez Sejm za pełniącego obowiązki prezydenta Litwy w latach 1949-1954⁴¹.

Renesans zainteresowania ruchem partyzanckim nastąpił po 2014 r., co bezpośrednio wiąże się z rosyjską agresją przeciwko Ukrainie. Działaniom rosyjskim towarzyszył wzrost poczucia zagrożenia, na który państwo litewskie odpowiedziało m.in. przywróceniem obowiązkowej służby wojskowej i zwiększeniem wydatków na cele obronne. Podniesieniu potencjału obronnego służy również wzmacnianie paramilitarnych formacji obrony terytorialnej, stanowiących zaplecze sił zbrojnych. Nacisk kładzie się też na zwiększenie świadomości o zagrożeniach, także o charakterze informacyjnym i cybernetycznym. Wzrosło zapotrzebowanie na postawy patriotyczne i obywatelskie. Nośnikiem takich postaw są partyzanci, których ukazuje się jako wzór do naśladowania dla współczesnych Litwinów, zwłaszcza

⁴⁰ Ustawa w sprawie Deklaracji Rady Ruchu Walki o Wolność Litwy z 16 lutego 1949 r., *Lietuvos Respublikos įstatymas dėl Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos 1949 m. vasario 16 d. deklaracijos*, „Valstybės žinios”, 27.01.1999, nr 11-241.

⁴¹ Uchwała Sejmu Republiki Litewskiej w sprawie uznania Jonasa Žemaitisa za przywódcę Państwa Litewskiego, *Lietuvos Respublikos Seimo deklaracija dėl Jono Žemaičio pripažinimo Lietuvos valstybės vadovu*, „Valstybės žinios”, 19.03.2009, nr 30-1166.

młodzieży. W kreowaniu określonego wizerunku partyzantów jako bojowników o wolność obficie wykorzystuje się nowoczesne technologie i media społecznościowe⁴².

⁴² Popularyzacji zagadnienia służyły m.in. krótkie filmy w różnych wersjach językowych, realizowane na zamówienie resortów obrony i spraw zagranicznych Litwy oraz NATO, udostępniane następnie na profilach w mediach społecznościowych.

7.

Litwa a Holokaust

Przedmiotem poważnych kontrowersji dotyczących polityki pamięci na Litwie, które wpływają także na pozycję kraju w stosunkach międzynarodowych, jest kwestia rozliczenia się z udziału litewskich kolaborantów w Holokauście. Szacuje się, że w czasie okupacji niemieckiej (1941-1944) zginęło prawie 200 tys. litewskich Żydów (ok. 95 proc. ogółu)⁴³. W wielu przypadkach Żydzi ginęli w miejscach straceń zlokalizowanych w pobliżu miejsc zamieszkania, a w egzekucjach uczestniczyli miejscowi litewscy kolaboranci. Li-

⁴³ A. Kasekamp, op. cit., s. 140.

twini wstępowali do formacji policyjnych i porządkowych, które wykorzystywane były do eskortowania, transportu i wreszcie do eksterminacji Żydów⁴⁴. Na poziomie lokalnym funkcjonowała litewska administracja cywilna, ściśle współpracująca z władzami okupacyjnymi i wykonująca ich zarządzenia. Wielu sprawcom zbrodni udało się uniknąć odpowiedzialności, np. liczni członkowie formacji kolaboracyjnych jeszcze przed wkroczeniem na Litwę Armii Czerwonej w 1944 r. ewakuowali się wraz z armią niemiecką i po wojnie znaleźli schronienie na Zachodzie.

W czasie okupacji niemieckiej etniczni Litwini nie doświadczyli ze strony Niemców krzywd i prześladowań w podobnej skali, jak np. Polacy w Generalnym Gubernatorstwie w tym samym okresie. Lokalnym litewskim fenomenem był fakt, że niektórzy pracownicy kolaboracyjnej cywilnej administracji litewskiej byli jednocześnie uczestnikami antyniemieckiej konspiracji. Koniec tej sytuacji nastąpił w 1943 r., gdy po przeprowadzonym z inspiracji litewskiego podziemia bojkocie udziału w lokalnych formacjach Waffen SS nasiliły się represje przeciwko miejscowej inteligencji, a niektórzy jej przedstawiciele trafili do obozów koncentracyjnych. Niemniej jednak najtragiczniejsze wydarzenia tamtego okresu – utrata państwowości, masowe

⁴⁴ Działalność kolaborantów, uczestniczących w mordach na Żydach, odzwierciedliła się w potocznym języku litewskim, w którym pojawiły się pojęcia: *baltara-ištis* – dosł. *biała opaska* (białe opaski na ramionach nosili członkowie formacji kolaboracyjnych) i *żydšaudys* – *Żydobójca*, dosł. *strzelający do Żydów*.

deportacje, niszczenie inteligencji i elit, przymusowa nacjonalizacja własności prywatnej i kolektywizacja – kojarzone są niemal wyłącznie z okresem okupacji sowieckiej. Ujmując rzecz statystycznie, tzw. „wojna po wojnie”, czyli działania prowadzone przez władze sowieckie przeciwko litewskiemu podziemiu niepodległościowemu, przyniosła więcej ofiar wśród etnicznej ludności litewskiej niż represje niemieckie – w okresie 1945-1953 śmierć poniosło zdecydowanie więcej Litwinów niż w latach II wojny światowej⁴⁵. Wobec cierpień pojmowanego w kategoriach etnicznych narodu litewskiego tragedia Żydów znalazła się na marginesie pamięci zbiorowej.

Właściwe upamiętnienie ofiar Holokaustu na Litwie i otwarta dyskusja nad tym zagadnieniem stały się możliwe dopiero po odzyskaniu niepodległości. W 1991 r. otwarto w Wilnie Państwowe Muzeum Żydowskie (od 1997 r. noszące imię Gaona Wileńskiego) z osobną ekspozycją dotyczącą Holokaustu oraz Galerią Sprawiedliwych, upamiętniającą mieszkańców Litwy ratujących Żydów. Ustanowiono również Narodowy Dzień Pamięci o Ludobójstwie Żydów – obchodzony 23 września, w rocznicę likwidacji wileńskiego getta. W 1995 r. w Izraelu z oficjalną wizytą gościł prezydent Litwy Algirdas Brazauskas. W czasie przemówienia w Knesecie wyraził on żal z powodu współuczestnictwa części Litwi-

⁴⁵ Š. Liekis, S. Sužiedelis, op. cit., s. 190.

nów w zbrodniach na ludności żydowskiej⁴⁶. Żaden litewski polityk tej czy zbliżonej rangi nie powtórzył już później jego gestu, jednak uroczystości upamiętniające zamordowanych litewskich Żydów zawsze odbywają się z udziałem przedstawicieli najwyższych władz państwowych. Tematyka ta jest przedmiotem nauczania w szkołach oraz różnego rodzaju działalności edukacyjnej. Oficjalnie nikt również nie kwestionuje ani samego faktu zbrodni na ludności żydowskiej na terenie Litwy, ani udziału Litwinów w mordach.

Problem leży jednak w skupieniu się Litwinów (reprezentowanych przez instytucje państwowe i organizacje społeczne) na martyrologii własnego narodu oraz w ocenie skali kolaboracji. Ważną cezurą w najnowszej historii Litwy jest rok 2004, gdy państwo zostało członkiem NATO i UE. Stanowiło to zwieńczenie procesu integracji euroatlantyckiej i symboliczny „powrót do Europy”. Zarazem jednak Litwa stanęła przed wyzwaniem konfrontacji własnych wyobrażeń o historii najnowszej z narracjami zachodnioeuropejskimi, w których pamięć o Holokauście odgrywa kluczową rolę⁴⁷. Prowadziło to do licznych nieporozumień, których do dziś nie udało się do końca przezwyciężyć. Z jednej strony u Litwinów powstało przekonanie, że świat zachodni nie rozumie, czym był totalitaryzm sowiecki i jego zbrodnie,

⁴⁶ *Address of the President of Lithuania – Algirdas Brazauskas to the Knesset Plenum, Jerusalem, 1 March 1995*, knesset.gov.il [14.06.2019].

⁴⁷ T. Stryjek, op. cit., s. 410-413.

z drugiej zaś strony wobec Litwinów pojawiły się zarzuty, że nie doprowadzili oni do końca rozliczeń ze współudziału w zbrodniach nazistowskich. Badania podejmowane zarówno przez historyków litewskich, jak i zagranicznych⁴⁸ unaoczniały, że kolaboranci nie byli jedynie elementem kryminalnym czy ludźmi z marginesu społecznego, jak często utrzymywano w środowiskach powojennej litewskiej emigracji. Zarzut uczestnictwa w zbrodniach padł także pod adresem niektórych późniejszych uczestników antysowieckiego ruchu oporu.

Prace badawcze angażowały środowisko naukowe, jednak nie spotkały się z szerokim rezonansem społecznym. Przełomem pod tym względem było wydanie na początku 2016 r. publicystycznej książki *Nasi*, autorstwa litewskiej pisarki Rūty Vanagaitė (wspólnie z izraelskim historykiem Efraimem Zuroffem)⁴⁹, opowiadającej o podróży przez Litwę do miejsc mordów na Żydach. Autorce zarzucano m.in. selektywny dobór źródeł i opieranie się głównie na dokumentach powstałych w okresie sowieckim (których wiarygodność mogłaby zostać przez to zakwestionowana)⁵⁰, niemniej udało

⁴⁸ W 1998 r. z inicjatywy prezydenta Valdas Adamkusa powołana została Międzynarodowa Komisja ds. Oceny Zbrodni Nazistowskiego i Sowieckiego Reżimu Okupacyjnego na Litwie, z udziałem historyków z Litwy, USA, Wielkiej Brytanii, Niemiec, Izraela i in.

⁴⁹ R. Vanagaitė, *Mūsų kiai*, Vilnius 2016 (wyd. pol. R. Vanagaitė, E. Zuroff, *Nasi. Podróżując z wrogiem*, tłum. K. Mazurek, Warszawa 2017).

⁵⁰ R. Valatka, *Prowokacja Rūty Vanagaitė*, tłum. P. Ciucka, „Więź”, 23.03.2017, wiesz.com.pl [14.06.2019].

się jej wywołać na Litwie debatę wokół rozliczenia Litwinów z win wobec Żydów. Dalekim echem tej dyskusji był marsz pamięci zorganizowany w Malatach 29 sierpnia 2016 r., w 75. rocznicę wymordowania tamtejszej społeczności żydowskiej. Inicjatorem wydarzenia był znany także poza Litwą pisarz i dramaturg Marius Ivaškevičius, który sam pochodzi z Malatów. Wydarzenie zgromadziło ok. 2 tys. uczestników⁵¹. Wcześniej na Litwie organizowano podobne próby upamiętnienia zamordowanych Żydów, jednak z reguły uczestniczyły w nich głównie rodziny ofiar, a także przedstawiciele społeczności żydowskiej, rzadko kiedy wzbudzając większe zainteresowanie wśród Litwinów.

Złożoność dyskursu pamięci została zaprezentowana na przykładzie Litwy, która w ciągu ostatnich pięciu lat znalazła się w sytuacji paradoksalnej. Z jednej strony obawa przez agresywną polityką Rosji i jej wpływem informacyjnym nie ułatwia prowadzenia otwartej debaty o trudnych sprawach w najnowszej historii. Rosja po 1991 r. wielokrotnie wracała do dawnej sowieckiej narracji dotyczącej państw bałtyckich, a jeszcze częściej robi to od czasu aneksji Krymu, czego dobitnym przykładem jest dyskurs pamięci na Litwie. W stosunku do litewskich partyzantów powtarzane są oskarżenia o udział w mordach na Żydach i ludności cywilnej. W tej sytuacji łatwo sięgnąć po argument sprzyjania rosyjskiej pro-

⁵¹ D. Wilczewski, *Marsz pamięci w Malatach*, „Przegląd Bałtycki”, 31.08.2016, przegladbaltycki.pl [14.06.2019].

pagandzie wobec osób sprzeciwiających się bezkrytycznemu idealizowaniu narodowych bohaterów⁵². Z drugiej strony w pluralistycznym społeczeństwie litewskim dyskusja na drażliwe tematy historyczne jest dziś możliwa w dużo większym stopniu niż w momencie odzyskania niepodległości.

⁵² Por. V. Davoliūtė, *Bohaterowie, złoczyńcy i racja stanu. Partyzanci i pamięć zbiorowa we współczesnej Litwie*, tłum. D. Wilczewski, „Przegląd Bałtycki”, 28.11.2017, przegladbaltycki.pl [14.06.2019].

Wnioski

Okupacje, dekomunizacja oraz walka o niepodległość w polityce historycznej państw bałtyckich, służące kształtowaniu tożsamości narodowej, obrazują wielowymiarowość (podmiotową, przestrzenną i przedmiotową) zagadnienia poprzez zaangażowanie w spór różnych podmiotów – wspólnot etnicznych, grup społecznych, organizacji, władz państwowych. Pokazują też zdecydowanie międzynarodowy charakter problemu. Złożoność tematyki została zaprezentowana na przykładzie dyskursów na Litwie, Łotwie i w Estonii, dotyczących wpływu Rosji, pomników sowieckich, muzeów

okupacji, upamiętnień oporu i Holokaustu. Przedstawione przykłady zdecydowanie nie wyczerpują jednak tematu.

Na kształt polityki historycznej na Łotwie i w Estonii wpływa obecność licznej mniejszości rosyjskojęzycznej oraz polityka historyczna Rosji. Celem Rosji w omawianej kwestii jest usankcjonowanie wspólnych wartości, idei i praktyk, umożliwiających komunikację między członkami tej samej społeczności. W praktyce ma to kształtować wspólną rosyjską tożsamość kulturową i poczucie przynależności członków wspólnoty, niezależnie od ich pochodzenia i miejsca zamieszkania⁵³. Stanowi także wsparcie dla nostalgii i sentymentów wobec czasów sowieckich, a także sprzyja niezadowoleniu i rozczarowaniu obecną sytuacją społeczno-gospodarczą rosyjskojęzycznych mieszkańców tych państw⁵⁴.

Przejawem konfliktów wokół polityki pamięci, wynikających z obecności licznych mniejszości rosyjskojęzycznych, są wojny pomnikowe. Nie są to wojny przeciwko Rosji – chociaż Rosja stara się interweniować w tej kwestii, wykorzystując instrumenty prawne i polityczne nie zawsze legalne

⁵³ K. Kallas, *Claiming the Diaspora: Russia's Compatriot Policy and its Reception by Estonian-Russian Population*, „Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe” 2016, t. 15, nr 3, s. 1-25.

⁵⁴ A. Ivlevs, *Are Ethnic Minorities More Likely to Emigrate? Evidence from Latvia*, „The University of Nottingham Research Paper Series” 2008, http://www.nottingham.ac.uk/shared/shared_levpublications/Research_Papers/2008/2008_11.pdf [15.05.2019].

i dyplomatyczne – ale zdecydowanie spory wewnętrzpaństwowe, społeczne, międzyetniczne i międzypokoleniowe, wywołane konfliktowymi projektami budowania tożsamości narodowej. Kwestia pomników sowieckich w państwach bałtyckich jest złożona, a o ich pozostawieniu czy usunięciu decydują argumenty ekonomiczne (wysoki koszt), społeczne (podziały etniczne i narodowe), kulturowe (akceptacja lub odrzucenie dziedzictwa komunistycznego), prawno-administracyjne (procedury administracyjne, umowy międzynarodowe) oraz polityczne (relacje z Rosją). To egemplifikacja procesu legitymizacji nowego systemu politycznego poprzez odrzucenie starych i ustanowienie nowych symboli narodowych. To także wyraz symbolicznego oczyszczenia i ustanowienia nowego porządku poprzez kreację nowej przestrzeni publicznej. Debata na temat pomników sowieckich wpisuje się w szeroki dyskurs dotyczący oceny reżimów SRR. Pomniki sowieckie są świadectwem skomplikowanej i trudnej przeszłości, a także wyrazem polifonii współczesnej kultury pamięci⁵⁵. Obiekty te stają się także coraz częściej elementem polityki historycznej nadużywanym w sporach politycznych.

Z kolei muzea okupacji na Litwie, Łotwie i w Estonii stanowią przykład budowania tożsamości narodowej w oparciu

⁵⁵ A. Kuczyńska-Zonik, *Dissonant heritage. Soviet monuments in Central and Eastern Europe*, [w:] A. Mroziak, S. Holubec (red.), *Historical Memory of Central and East European Communism*, Routledge 2018, s. 101-121.

o doświadczenia terroru obu reżimów totalitarnych, z których system sowiecki odcisnął zdecydowanie wyraźniejsze piętno. Bolesne przeżycia okupacji, deportacji i emigracji są jednak jedynie częścią złożonej historii narodów w państwach bałtyckich po II wojnie światowej. Koncentrowanie się na wybranych narracjach historycznych i doświadczeniach przeszłości, widoczne w dotychczasowych wystawach, odbija podziały międzyetniczne w omawianych państwach. Zauważalne jest jednak odchodzenie od zawłaszczania pamięci przez dominującą grupę etniczną, czego wyrazem jest nowa wystawa w muzeum w Estonii. Rekonstrukcja muzeum na Łotwie to także reakcja na zmieniające się podejście do sposobów utrwalania pamięci, które odpowiada na potrzebę dyskursu różnych kultur pamięci.

Na Litwie najpoważniejszym wyzwaniem wydaje się nadal konfrontacja z winami wobec żydowskich współobywateli w czasie Holokaustu. Oczekuje się tego od Litwy jako pełnoprawnego członka rodziny cywilizowanych państw europejskich. Ale swoją rolę odgrywają również ambicje Litwy dotyczące pogłębienia współpracy z USA i ich najbliższym sojusznikiem Izraelem, co wymusza bardziej szczere spojrzenie na stosunki litewsko-żydowskie w ubiegłym stuleciu. Działania, które powinny zostać podjęte w społeczeństwie, aby pamięć o Holokauście mogła znaleźć odpowiednie miejsce w pamięci zbiorowej, są już od dawna postulowane przez historyków. Obejmują one uznanie Żydów i ich kultury za integralną część litewskiej historii, upamiętnienie Holokaustu

jako głównego wydarzenia współczesnej litewskiej historii oraz wnikliwe prześledzenie postaw Litwinów wobec tego dramatu⁵⁶. Dyskusja wokół książki *Nasi* pokazała, że społeczeństwo litewskie jest zdolne do takich przeobrażeń. Dużo jednak pozostaje jeszcze do zrobienia.

⁵⁶ S. Sužiedelis, *Zagłada Żydów, piekło Litwinów*, tłum. S. Kowalski, „Gazeta Wyborcza”, 30.11.2013, nr 279, s. 36-37.

Bibliografia

Dokumenty

Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa, uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 9 grudnia 1948 r. (ratyfikowana zgodnie z ustawą z dnia 18 lipca 1950 r.), Dz.U. 1952, nr 2, poz. 9.

Uchwała Sejmu Republiki Litewskiej w sprawie uznania Jonasa Žemaitisa za przywódcę Państwa Litewskiego, *Lietuvos Respublikos Seimo deklaracija dėl Jono Žemaičio pripažinimo Lietuvos valstybės vadovu*, „Valstybės žinios”, 19.03.2009, nr 30-1166.

Ustawa o Centrum Badań Ludobójstwa i Ruchu Oporu Mieszkańców Litwy, *Lietuvos Respublikos Lietuvos gyventojų genocido*

- ir rezistencijos tyrimų centras įstatymas, 16.07.1993, „Valstybės žinios“, 28.07.1993, nr 32-735.
- Ustawa o Centrum Badań Ludobójstwa i Ruchu Oporu Mieszkańców Litwy, *Lietuvos Respublikos Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras įstatymas*, 5.06.1997, „Valstybės žinios“, 27.06.1997, nr 60-1398.
- Ustawa w sprawie Deklaracji Rady Ruchu Walki o Wolność Litwy z 16 lutego 1949 r., *Lietuvos Respublikos įstatymas dėl Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos 1949 m. vasario 16 d. deklaracijos*, „Valstybės žinios“, 27.01.1999, nr 11-241.
- Address of the President of Lithuania – Algirdas Brazauskas to the Knesset Plenum, Jerusalem, 1 March 1995*, knesset.gov.il [14.06.2019].

Artykuły i monografie

- Aleksandrov M., *Problema ‘sovetskoy okkupatsii’ v otnosheniyakh Rossii i Litvy*, „Obozrevatel/Observer” 2013, nr 5, s. 39-47.
- Birka I., *Expressed Attachment to Russia and Social Integration: The Case of Young Russian Speakers in Latvia, 2004-2010*, „Journal of Baltic Studies” 2016, t. 47, nr 2, s. 219-238, DOI: 10.1080/01629778.2015.1094743.
- Brook D., *Double Genocide*, „Slate”, 26.07.2015, slate.com [14.06.2019].
- Cheskin A., *Synthesis and Conflict: Russian Speakers’ Discursive Response to Latvia’s Nationalising State*, „Europe-Asia Studies” 2012, t. 64, nr 2, s. 325-347, DOI: 10.1080/09668136.2011.642582.
- Danilecki T. (red.), *Podziemie niepodległościowe w województwie białostockim w latach 1944-1956*, Warszawa 2004.
- Davoliūtė V., *Bohaterowie, złoczyńcy i racja stanu. Partyzanci i pa-mięć zbiorowa we współczesnej Litwie*, tłum. D. Wilczewski, „Przegląd Bałtycki”, 28.11.2017, przegladbaltycki.pl [14.06.2019].

- Grigas A., *Beyond Crimea: The New Russian Empire*, New Haven, CT, 2016.
- Gundare I., *Overcoming the Legacy of History for Ethnic Integration in Latvia. The Museum of the Occupation of Latvia, (1940-1941)*, https://ece.columbia.edu/files/ece/images/latvia-1_0.pdf [09.06.2019].
- Ivlevs A., *Are Ethnic Minorities More Likely to Emigrate? Evidence from Latvia*, „The University of Nottingham Research Paper Series” 2008, http://www.nottingham.ac.uk/shared/shared_levpublications/Research_Papers/2008/2008_11.pdf [15.05.2019].
- Kallas K., *Claiming the Diaspora: Russia's Compatriot Policy and its Reception by Estonian-Russian Population*, „Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe” 2016, t. 15, nr 3, s. 1-25.
- Kattago S., *Memory, Pluralism and the Agony of Politics*, „Journal of Baltic Studies” 2010, nr 41, s. 383-394.
- Kasekamp A., *Historia państw bałtyckich*, tłum. A. Żukowska-Maziarska, Warszawa 2013.
- Kraniauskienė S., Žilinskienė L., *Research Ethics in Soviet Memory Studies*, [w:] M. Ilic, D. Leinarte (red.), *The Soviet Past in the Post-Socialist Present*, London 2016, s. 92-110.
- Kuczyńska-Zonik A., *Russia's monuments policy in the Baltic states*, [w:] A. Makarychev, Th. Hoffmann (red.), *The EU and Russia: Spaces of Interaction in Times of Crises*, Routledge 2018, s. 52-70.
- Kuczyńska-Zonik A., *Dissonant heritage. Soviet monuments in Central and Eastern Europe*, [w:] A. Mroziak, S. Holubec (red.), *Historical Memory of Central and East European Communism*, Routledge 2018, s. 101-121.
- Latvian History, *The Soviet Victory Monument in Riga*, 27.10.2013, <https://latvianhistory.com/2013/10/27/> [17.08.2017].
- LSM, *Russia protests dismantling of Soviet monument*, 1.09.2016, <http://eng.lsm.lv/article/politics/politics/russia-protests-dismantling-of-soviet-monument.a198914/> [14.05.2019].

- Motyka G. i in., *Wojna po wojnie. Antysowieckie podziemie w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944-1953*, Warszawa 2012.
- Onken E.-C., *Memory and Democratic Pluralism in the Baltic States – Rethinking the Relationship*, „Journal of Baltic Studies” 2010, t. 41, nr 3, s. 277-294, DOI: 10.1080/01629778.2010.498186.
- Päabo H., Pettai E.-C., *A Museum of Memories: The New ‘Vabamu’ in Tallinn*, „Cultures of History Forum”, 27.03.2019, <http://www.cultures-of-history.uni-jena.de/exhibitions/estonia/a-museum-of-memories-the-new-vabamu-in-tallinn/> [09.06.2019].
- Pocius M., *Kita mėnulio pusė*, Vilnius 2009.
- „Politeja” 2011, nr 2 (16), *Studia litewskie*, K. Korzeniewska i in. (red.).
- Postimees, *Baltic Countries Preparing to Claim Occupation Damages from Russia*, 5.11.2015, <http://news.postimees.ee/3388405/baltic-countries-preparing-to-claim-occupation-damages-from-russia> [16.09.2018].
- Rozenvalds J., *The Soviet Heritage and Integration Policy Development Since the Restoration of Independence*, [w:] N. Muižnieks (red.), *How Integrated is Latvian Society? An Audit of Achievements, Failures and challenges*, Ryga 2010, s. 33-59.
- Senn A. E., *Lithuania Awakening*, Berkeley – Los Angeles – Oxford 1990.
- Sharkov D., *Latvia Removes Soviet Sailor Monument for ‘Public Safety’*, „Newsweek”, 29.09.2016, <http://www.newsweek.com/latvia-takes-down-soviet-sailor-monuments-public-safety-risk-503301> [06.05.2019].
- Socor V., *Moscow Wants Baltic States to Compensate Occupation Costs*, „Eurasia Daily Monitor” 2004, t. 1, nr 99, http://www.jamestown.org/single/?tx_ttnews%5Btt_news%5D=26945&no_cache=1#V7S4yfmLTIU [18.08.2018].
- Sužiedelis S., *Zagłada Żydów, piekło Litwinów*, tłum. S. Kowalski, „Gazeta Wyborcza”, 30.11.2013, nr 279.

- Valatka R., *Prowokacja Rūty Vanagaitė*, tłum. P. Ciucka, „Więź”, 23.03.2017, wiesz.com.pl [14.06.2019].
- Vanagaitė R., *Mūsiškiai*, Vilnius 2016 (wyd. pol. R. Vanagaitė, E. Zuroff, *Nasi. Podróżując z wrogiem*, tłum. K. Mazurek, Warszawa 2017).
- Wilczewski D., *Marsz pamięci w Malatach*, „Przegląd Bałtycki”, 31.08.2016, przegladbaltycki.pl [14.06.2019].
- Wnuk R., *Leśni bracia. Podziemie antykomunistyczne na Litwie, Łotwie i w Estonii 1944-1956*, Warszawa 2018.

Occupations, De-communization and Struggle for Independence in the Historical Policy of the Baltic States

The Baltic States focus their own historical policies on the occupation and glorification of the struggle for independence, in which the Soviet occupation is the basis for the construction of historical narratives by the Lithuanian, Latvian and Estonian authorities. The recovery of national consciousness and the shaping of patriotism in the Baltic States were influenced both by internal conditions (the presence of Russian-speaking minorities) and external conditions (the historical policy of Russia), which played a different role in Lithuania, Latvia and Estonia.

In Latvia and Estonia, national divisions determine conflicts over historical politics, which reflect the so-called monument

wars. These are disputes over Soviet monuments, the most striking examples of which are the Bronze Soldier Monument in Estonia and the Victory Monument in Latvia. Due to the large Russian-speaking minority in Latvia and Estonia, Russia's historical policy plays a special role there. Its actions are a reaction to the independence of the Baltic States, to their identity being shaped separately from Russia and to the loss of old privileges by the Russian-speaking inhabitants of the region.

Memorial museums in Lithuania, Latvia and Estonia, which mainly commemorate the crimes of the Soviet regime and the struggle for independence, play an important role in building of national identity.

Lithuania stands out from the rest of the Baltic States mainly due to a lower percentage of Russian-speaking population. Despite its active participation in political life, it plays a lesser role than in Latvia and Estonia in formulating narratives contrary to the historical policy dominance. Therefore, disputes over the Soviet heritage in Lithuania are mainly of an internal nature and concern the attitudes of Lithuanian society at that time.

Decommunization in Lithuania was only partial, which was connected with the transformation of the local communist party into a social democratic group and its inclusion in the political life of the independent state. Although the post-communists did not question Lithuanian historical policy, the condemnation of the communist period in Lithuania was not as unequivocal as in the other Baltic States.

In Lithuania, the official narrative focuses on commemorating martyrdom and the anti-Soviet resistance movement. However, the issue of settling accounts for the participation of some Lithuanians in the Holocaust is still the subject of controversy. The challenge remains to find a balance between commemorating the suffering and struggle of the Lithuanian people and settling the crimes committed by their representatives.

Okupacijos laikotarpiai, dekomunizacija ir nepriklausomybės kovos Baltijos valstybių istorinės atminties politikoje

Baltijos valstybių istorinės atminties politika yra sutelkta į okupacijos laikotarpius ir nepriklausomybės kovų šlovinimą, o sovietinės okupacijos periodas yra Lietuvos, Latvijos ir Estijos valdžios kuriamo istorinio naratyvo pagrindas. Tautinės savimonės atgimimas ir patriotinių nuostatų formavimasis Baltijos valstybėse vyko veikiant tiek vidiniams (rusų tautinės mažumos interesai), tiek išoriniams (Rusijos istorinė politika) veiksniams, kurių vaidmuo Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje buvo skirtingas.

Latvijoje ir Estijoje tautinis susiskaidymas lemia su istorinės atminties politika susijusius konfliktus, kurie atspindi vadi-

namuosiuose karuose dėl paminklų. Omenyje turimi ginčai dėl sovietinių paminklų, iš kurių ryškiausias pavyzdys yra Bronzinio kario paminklas Estijoje ir Pergalės paminklas Latvijoje. Latvijoje ir Estijoje rusų tautinė mažuma yra gausi, todėl šiose šalyse Rusijos istorinei politikai tenka ypatingas vaidmuo. Rusijos veiksmai yra reakcijos į Baltijos valstybių nepriklausomybę, jų tapatybės formavimosi atskirai nuo Rusijos ir rusakalbių šio regiono gyventojų turėtų privilegijų netekimą išraiška.

Svarbus vaidmuo ugdant tautinę tapatybę tenka Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje veikiantiems istorinės atminties muziejams, kurie visų pirma įamžina sovietinio režimo nusikaltimus ir nepriklausomybės kovas.

Lietuva likusių Baltijos valstybių fone labiausiai išsiskiria mažesniu rusakalbių gyventojų nuošimčiu. Nepaisant aktyvaus dalyvavimo politiniame gyvenime, palyginti su Latvija ir Estija, šios tautinės mažumos vaidmuo kuriant Lietuvoje naratyvą, prieštaraujančią dominuojančiam šalies istorinėje politikoje, yra mažesnis. Todėl Lietuvoje ginčai dėl sovietinio palikimo visų pirma yra vidinio pobūdžio ir yra susiję su anuometės Lietuvos visuomenės nuostatomis.

Lietuvoje dekomunizacija buvo vykdoma tik iš dalies, ir tai yra susiję su vietos komunistų partijos pertvarkymu į socialdemokratinio pobūdžio grupuotę ir jos įsiliejimu į nepriklausomos valstybės politinį gyvenimą. Nepaisant to, kad postkomunistai neginčijo Lietuvos istorinės politikos, komunistinio laikotarpio pasmerkimas Lietuvoje nebuvo toks vienareikšmiškas kaip likusiose Baltijos valstybėse.

Lietuvoje oficialusis naratyvas yra sutelkiamas į martirologijos ir antisovietinio pasipriešinimo judėjimo įamžinimą. Savo ruožtu dalies lietuvių dalyvavimo Holokauste klausimas ir toliau išlieka kontroversijų objektu. Pusiausvyros tarp lietuvių tautos kančių ir kovos įamžinimo bei lietuvių vykdytų nusikaltimų pripažinimo įtvirtinimas išlieka iššūkiu.

Aleksandra Kuczyńska-Zonik
Kierownik Zespołu Bałtyckiego

Politolog i archeolog, doktor nauk społecznych w zakresie nauk o polityce, doktor nauk humanistycznych w zakresie archeologii. W latach 2015-2018 adiunkt w Instytucie Europy Środkowo-Wschodniej w Lublinie. Laureatka programu „Mobilność Plus”, w latach 2016-2017 realizowała projekt badawczy na Uniwersytecie Wileńskim. Zainteresowania badawcze: polityka i bezpieczeństwo w Europie Środkowo-Wschodniej i na obszarze poradzieckim, państwa bałtyckie, mniejszość rosyjska, dziedzictwo sowieckie. Autorka licznych publikacji naukowych.

Dominik Wilczewski
Starszy analityk w Zespole Bałtyckim

Politolog, doktorant na Wydziale Historyczno-Socjologicznym Uniwersytetu w Białymstoku. Dziennikarz i publicysta. W latach 2011-2016 współautor audycji „Program Bałtycki” w Radiu Wnet. Redaktor i autor portalu Przegląd Bałtycki. Zainteresowania badawcze: polityka historyczna i polityka pamięci w niepodległym państwie litewskim, system polityczny Litwy, stosunki polsko-litewskie. Autor artykułów na tematy polityczne, historyczne i społeczne związane z krajami bałtyckimi, Litwą oraz stosunkami polsko-litewskimi.

ISBN 978-83-66413-02-3

www.ies.lublin.pl